

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Україна Соборна

Збірник наукових статей

Випуск 4

Том 2

Київ – 2006

Редакційна рада:

*В.М. Литвин, В.А. Смолій (співголови ради),
В.П. Коцур, Б.К. Остафійчук, В.Т. Поліщук,
О.П. Рєєнт, В.П. Шевченко*

Редакційна колегія:

*д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України О.П. Рєєнт (відповідальний редактор),
к.і.н., доц. В.М. Мойсієнко (відповідальний секретар),
д.і.н., проф. О.І. Гуржій,
д.і.н., проф. В.М. Даниленко,
к.політ.н., доц. Б.Л. Дем'яненко,
д.і.н., проф. П.В. Добров,
к.і.н., доц. Н.І. Земзюліна,
к.і.н., доц. К.В. Івангородський,
к.і.н., доц. С.В. Корновенко,
д.і.н., проф. М.В. Кугутяк,
к.і.н., доц. О.В. Марущенко,
д.і.н., проф. В.В. Масненко,
к.і.н., доц. В.М. Мельниченко,
д.і.н., проф. А.Г. Морозов,
к.і.н., доц. Ю.П. Присяжнюк
д.і.н., проф. А.Ю. Чабан,*

Україна Соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 316 с.

Збірник наукових статей містить праці, присвячені доленосним подіям історії України і знаковим постатям, які відіграли помітну роль в українських державотворчих процесах, політичній, соціально-економічній, соціокультурній, етноконфесійній сферах суспільного життя України.

ISBN 966-02-3739-1

ISBN 966-353-048-0 (Вип. 4, Т. 2.)

ISBN 966-353-048-0

© Інститут історії України НАН України, 2006
© Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, 2006
© Автори статей, 2006

*Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні
проблеми формування української нації
(продовження)*

К. В. Івангородський
(Черкаси)

**ПРОБЛЕМА ЯСИРУ В КОНТЕКСТІ МІЖСПІЛЬНОТНИХ ВЗАЄМИН
УКРАЇНИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVII СТ.)**

Осмислення взаємовідносин кримської й української етносоціальних спільнот за доби середньовіччя та раннього нового часу перебуває поки що досить далеко від всебічних і ґрунтовних концепцій. Те ж становище, в якому опинилася ця сфера вітчизняної гуманітаристики, засвідчує, наскільки фрагментарно, а подекуди й контрверсійно аналізуються питання міжспільнотних взаємин середньовічних України та Криму. І якщо в науковій сфері останнім часом таки намітилися позитивні зрушення щодо неупередженості поглядів на ці проблеми, то в побутовій – продовжують існувати старі міфи, стереотипи, а подекуди й ідеологічні кліше.

Сьогодні, зрештою, все впевненіше лунають голоси, котрі стверджують, що між українцями та кримськими татарами і в XV – XVII ст. були мирні відносини. Хоча основні аспекти останніх позначалися й багаточисельними конфліктами, що зумовлювалися походами та набігами татар Кримського ханства, причому не в першу чергу кримських. Механізм татарських нападів, завдяки передусім описові Боплана, достатньо відомий факт в історіографії. Відомим є і той факт, що татарські походи порівняно часто завершувалися невдало. І це знання безсумнівно було й у наших тогочасних предків, а отже, можна припустити що воно таки істотно пом'якшувало порубіжний екстрим і ця ланка міжспільнотних відносин не мала в реальності тієї «апокаліптичності», котру в темних фарбах зображують деякі дослідники проблеми.

Насправді, швидко і легко набрати українського ясиру вдавалося дуже рідко. Це було радше винятком, ніж правилом. Характерно, що з Бахчисараю часто лунали погрози розпочати похід в Україну за підтримки турецького султана, оскільки поодинокі наскоки ординців, на їхню ж думку, постійно зазнавали невдач¹. Однак і надалі все частіше спостерігалися відчутні поразки татар і причин цьому також було чимало. Уявімо таку ситуацію. Навіть кількатисячна орда, якщо їй і вдавалося непоміченою протягом мінімум як 20 днів проникнути на землю супротивника, думками завжди була вже на зворотному шляху, оскільки він був найнебезпечнішим, будучи для неї досить вразливим внаслідок переобтяження здобиччю, а тому, як правило, це був інший шлях, ніж під час вторгнення.

Про те, що татари у своїх «промислових» походах намагалися уникати відкритих сутичок і боїв із військами супротивника також добре відомо. Не останню роль у цьому відігравало й татарське архаїчне озброєння, котре майже не змінилося від бойових засобів кочовиків ще з давньоруської епохи. Відсутність вогнепальної зброї у татар не в останню чергу позначилась і на тому, що вони, як правило, уникали облоги міст².

Були й інші причини, що призводили до невдалих набігів. Серед них варто відзначити вчасне оповіщення, створення різноманітних засідок, організацію погоні. Всі ці заходи в поєднанні могли звести нанівець усі зусилля нападників. Іншим важливим моментом, як відзначає М. Алекберлі, було те, що «татари завжди зустрічали на Україні опір – тільки з тією різницею, що він в одному випадку був слабким, неорганізованим і відповідно, малоефективним, а в іншому – ефективнішим і більш організованим, особливо починаючи з другої половини XVI ст.»³. Найголовнішим «антитатарським» засобом українців у ці часи було, зрозуміло, козацтво. Останнє, як добре відомо, брало найактивнішу участь в оборонних заходах. Зокрема Боплан писав: «...[татари] не дозволяють викрити себе козакам, які по різних місцях несуть варту, чигаючи на татарів, щоб виявити, куди ті прямують, і зняти у своєму краї тривогу»⁴. Ще один тогочасний француз – Жан де Лабурер – відзначав: «...завдяки козацтву, яке заступило шлях татарським нападам, розквітлі незаселені землі південніше Києва і Брацлава; коли ж татари прориваються, то їм рідко вдається уникнути козаків, які звичайно атакують їх при поверненні і позбавляють здобичі»⁵. В 1659 р. полтавський козак Гнат Стасик, який, утікши з татарського полону, прожив літо на Січі, розповідав, як запорожці перетинали шляхи татарам, відбивали у них полонених, влаштовуючи засідки на переправах: «Татаровья... шли на ту сторону Днепра в Крым с полоном, и тех де татар запорожские казаки на перелазах у Днепра побивали и полон у них многой отбили»⁶.

Ще одним відчутним фактором невдалих татарських походів були погодні умови й у першу чергу люті зими. Як добре відомо, основну масу своїх виправ татари організовували в зимовий період («за першим льодом»), оскільки це дозволяло швидко долати річки, а по-друге, татари не підковували коней, що на промерзлому ґрунті значно полегшувало їхню ходу. В 1643 р. татари так пояснювали прагнення йти в похід саме взимку: «А иттить [татары зимой] для того хотят, что ратные люди в городех не будут ис службы все будут распущены, а за ними [татарами на обратном пути] в поход никого не будет. А деревенские люди в те поры все будут в деревнях и в леса де бегать не станут, а кто побежит, ино де знать след. А ратным де людем подъем будет тяжел: до коих мест збираться станут, а татаровья де, поймав плон, будут на полпути»⁷.

Навіть не ставлячи собі за основну мету «інвентаризацію» татарських набігів на українські землі впродовж XV – XVII ст. з диференціацією на «вдалі» та «невдалі», можна відзначити, що категорія останніх не буде «пасти задніх» за такої спроби. Про це й за поверхового розгляду питання свідчать досить гучні провали татарських походів вже кінця XV – першої половини XVI ст., які не є для дослідників таємницею. Зокрема вже в часи так званої «менглігіреєвої війни» (кінець XV – початок XVI ст.), коли «татарська епопея» на українських землях тільки розпочиналася, захопивши українців зненацька, бачимо, що не завжди татари тріумфували. Так, у 1490 р. татарські (до речі, кримські спільно із заволзькими) загони дійшли через Волинь і Галичину до Любліна, але «щасливо їм не уйшло». Коли вони вже поверталися з великим ясиром, волинське військо напало на них під Заславом, відібрало полон і «страшно побили Татар, так що мало що їх і утікло»⁸. В подальшому таких випадків було набагато більше.

Найяскравіше провал татарського походу зафіксований у джерелах під 1527 р. і пов'язаний він із Ольшанською битвою. І знову, повертаючись із Полісся зі здобиччю, неподалік Києва татар наздогнало литовське військо. 5 лютого «князь Костянтин Острозький з іншими погромили татар, одних у Києва, інших у Канева, третіх у Черкас»⁹. Причому, як відзначав Михалон Литвин, «ми перебили 25000 перекопських татар, хоча військо наше становило лише 3,5 тисячі чоловік...»¹⁰. М. Стрийковський додає до цього також, що «литва й русини в мужній битві щасливо завдали поразки [татарам], а полону християнського... 80 тисяч відгромили... Татар на полі бою побитих залишилося 24 тисячі, [а] між ними також і турків багато було... [Водночас] князь Юрій Слуцький спільно з Остафієм Дашковичем завдав поразки під Каневом і Черкасами іншому татарському загонові»¹¹. Причому місце Ольшанської битви зовсім не випадково було обрано поблизу міста Черкаси. На думку Б. Черкаса, досить імовірно, що кн. К. Острозький керувався передусім порадами місцевого старости О. Дашковича, який, безсумнівно, добре знав місцевість¹².

Від середини XVI ст. зі зміцненням козацтва на Великому Кордоні невдачі взагалі стають для татарських походів хронічним явищем, а отже, й їхня «продуктивність» значно скорочується. Це відзначається й іншими сучасними дослідниками¹³. Друга половина XVI – перша половина XVII ст. натомість позначені вже українським контрнаступом, що істотно зменшило динаміку татарських вторгнень, а зміцнення «низовців» з кінця XVI ст. зі своєю базою на Запорозькій Січі також істотно знизило численність і продуктивність цих набігів. Зокрема, коли в 1612 р. татари, скориставшись конфедерацією (своєрідне «повстання» польської шляхти), вчинили набіг, то саме запорожці «застукали» їх під Білою Церквою, погромили й відібрали близько 5 тисяч невольників. Потім ще два рази того ж року повторювалися «татарські наїзди», але й тоді вони були розбиті козаками¹⁴.

Відчутна ж поразка козацтва у конфліктах 1630-х рр. знову полегшила татарам справу набігів. Навіть польський хроніст із сумом змушений був відзначити: «Як то в році 1640... татари випали з Криму, всенькі країни поблизу Переяслава, Корсуня... вздовж і впоперек сплюндрували, людей і худобу забравши... поворотили додому, не маючи за собою жодної погоні, бо *постала Президія в тих краях козацьких*, [а] коронний гетьман Конецпольський, хоч і прибув [туди] з військом, але татар уже не міг наздогнати...»¹⁵. Проте В. М'ясківський у тому ж році відзначав, що «про кримську орду, котра недавно в минулі запусти вчинила велику інкурсію на Київщину і забрала до неволі багатьох людей» він чув наступне: «Пани гетьмани [польські] наздогнали були їх із військом, але сувора і нечувана завірюха і супротивний вітер не дали почати битву, бо не тільки битися, але й бачити ворога було неможливо»¹⁶.

Отже, татарські набіги достатньо часто закінчувалися невдачами або були «малопродуктивними». Хоча, на жаль, вони дорого коштували обом сторонам. Проте навряд чи можна їх кваліфікувати як «геноцид». При цьому слід ще раз нагадати, що цей висновок зроблено без досить ґрунтовного аналізу проблеми, а, так би мовити, лише за першого наближення. На наше глибоке переконання, подальші пошуки в цьому напрямі дозволять ще об'єктивніше вивчити діалектику татарських набігів у контексті кримськотатарсько-українських взаємин XV – XVII ст.

Однією з найважливіших проблем у цьому контексті залишається й оцінювання етнодемографічних втрат, принаймні з українського боку. Водночас деякі необ'єктивні характеристики «смертельної небезпеки» для всього українського етносу через татарські набіги є не тільки некоректними, а й помилковими. Декларуючи про «геноцид» українців і непоправні етнодемографічні втрати, деякі дослідники вважають справу давно з'ясованою, а тому не значущою, на їхній погляд, щодо дальшого аналізу проблеми, що суперечливо, бодай із позицій здорового глузду та закономірностей статистики. Адже в цьому етносоціальному конфлікті кількісне співвідношення етнофорів було майже 10 до 1, відповідно українців і татар.

Так, ще на початку минулого століття вітчизняний історик П. Клепатський відзначав: «Але це “воевание” [татар] далеко не було таким спустошливим, як колишні набіги тих же татар (маються на увазі походи «монголо-татар». – К. І.)»¹⁷. Так само й радянська історіографія, скажімо в особі О. Компан, дивилася на цю проблему більш «оптимістично»: «Коли джерела розповідають нам про загибель численних міст і сіл внаслідок татарського нападу, необхідно сприймати ці повідомлення з певним критицизмом. Відносна примітивність будівель того часу, сприяючи досить легкому знищенню міста, разом із тим дозволяла і досить швидко відбудувати його. *Населення міст і сіл протягом століть зуміло максимально пристосуватися до своїх винятково складних умов життя*, про що свідчать хоч би факти святкування великодня в лісі [sic!] поруч із татарськими грабіжниками, а також торгівлі в обложеному місті»¹⁸. Отже, як бачимо, для тогочасної ментальності українців татарські напади не були «смертельнонебезпечним катаклізмом» на останній своїй стадії, якщо така можлива.

У свою чергу інший радянський дослідник – М. Алекберлі – змушений був також констатувати, що «війни та набіги татар часто зазнавали поразки, а тому не могли принести невичерпного багатства. Оскільки ж для ханської казни найважливішим був кримський вивіз – його головним предметом були невольники, кількість яких щороку зменшувалася»¹⁹.

Проблема кількості ясиру, забраного татарами, також, на наш погляд, є далеко не безсумнівною. Ті ж «апокаліптичні» цифри, що з джерел перекочують у наукові монографії та сприймаються без належної критики, не завжди, як правило, відповідають дійсності. На це звернув ще увагу російський історик XIX ст. С. Соловйов: «Наслідки Магмет-Гіреєва нашестя (1521 р. – *К. І.*) були страшні, хоча “молва” перебільшувала число полонених, яких виведено кримчанами та казанцями, роздмухуючи це число до 80000»²⁰. Отже, деякі джерельні дані в цьому плані взагалі слід визнати фантастичними. Навіть уже сучасники, що наводили подібні цифри стосовно кількості бранців, самі сумнівалися в їхній достовірності.

Тому, на думку того ж таки М. Алекберлі, слід мати на увазі низку обставин, зумовлених історичними особливостями тієї епохи. Передусім сучасники могли перебільшувати численність полонених під впливом небезпеки, що зумовлювалася частими походами татар. По-друге, сучасники, що досить можливо, прагнули цим підбурити адміністрацію прийняти радикальні засоби стосовно захисту країни. По-третє, не варто забувати, що офіційних реєстрів невільників не існує. Зрештою, слід пам'ятати і ту обставину, що не всі набіги були однаковими за своїми наслідками. Саме тому «величезні цифри щодо кількості невільників і полонених, які наводяться сучасниками, слід визнати надто перебільшеними, а інколи зовсім невірними»²¹.

До цього слід додати ще одну обставину: татари ніколи не обмежувалися одним населеним пунктом, а тому точно підрахувати ясир, навіть якби хтось і хотів це зробити, було б у тих умовах досить проблематично. І навіть та обставина, що цього ніхто не робив нашою думку, що втрати в робітниках для їхніх господарів і втрати платників податків для їхньої держави були мінімальними.

Таким чином, єдиним джерелом, яке повідомляє хоч якісь цифри відносно кількості ясиру, залишаються свідчення очевидців, які безсумнівно фіксували все приблизно («на глазок»), а отже, майже завжди помилково. Фактично тут усе залежало від їхньої уяви та фантазії. Зокрема ще О. Баранович відзначав, що вражені грандіозністю походів, сучасники істотно згущували фарби. На прикладі ж «буржуазних і дворянських істориків», які, згідно з О. Барановичем, рахували втрати Правобережної України за всю другу половину XVII ст. у 500 – 700 тисяч, радянський учений переконливо доводить, що за таких обставин взагалі було б неможливим заселення цього регіону України аж до 1730 р.²². Характерним є й епізод із 1655 р., коли поляки віддали «на відкуп» татарам українські містечка та села. Командуючий польським військом Тишкевич визначив тоді ясир у 200 тис. осіб, хоча реально, навіть за максимальних підрахунків, які здійснив у своєму дослідженні Г. Санін, ця цифра була в 4 рази меншою²³.

Щодо не такої вже й широко афішованої величезної кількості полону, котрий буцімто виганяли татари, яскраво свідчить і дослідження А. Новосельського. Ось деякі цифри такої «продуктивності», скажімо, в 1625 р.: «10 травня татари (40 осіб) захопили на полях 3 осіб і пішли у степ»; «7 липня під Сапожком татари (до 100 вершників) взяли у полон 9 осіб»; «17 липня татари (40 осіб) захопили стада, але селяни, впевнившись у малочисельності татарського загону, самі відбилися і в полон взяти нікого не дали»; «інші загони навідали [інші] волості, але в цілому ці набіги не мали успіху»²⁴ і т. д.

Приблизність підрахунків стосується і кількості самого війська татар, яке здійснювало набіги. Так, скажімо в битві під Цецорою в 1620 р., згідно Кам'янецької хроніки, разом із турками були й татари, яких очолював «калга-султан, брат татарського хана, під командуванням якого перебувало 120 тисяч татар»²⁵. Хоча добре відомо, що в цей час під началом Девлет-Гірея та Кан-Теміра було не більше 25 тис. вояків. Так само й під час набігу на московські землі нуреддина Сафат-Гірея в 1637 р. очевидці подій називали кількість війська в 40 тис. чоловік. Однак, дослідження А. Новосельського показали, що «за порівняно невеликим розмахом татарських операцій, можна думати, що ця цифра була перебільшеною». Під час походу татар у 1644 р. очевидці говорили про 20, 30 і навіть 60 тисяч татарського війська, але «глазомірні визначення, зрозуміло, могли бути дуже приблизними»²⁶.

Взагалі за кількістю учасників татарські напади можна поділити на три категорії: великий (*сефери*) здійснювався під командуванням самого хана, в ньому брало участь до 80 тис.

осіб, і приносив він, як правило, в середньому 5 тис. ясиру. В середньомасштабному поході (*чапул*) до 50 тис. вершників очолювалися одним із беїв і ясиру при цьому було максимум до 3 тисяч. Невеликі ж напади (*бешбаш*, дослівно «п'ять голів») на чолі з мурзою не могли взагалі принести більше, ніж чверть тисячі бранців²⁷. І слід думати, що з посиленням козацтва та адаптацією населення України до цих екстремальних умов, «продуктивність» набігів татар постійно зменшувалася. Так, зокрема в середині першої половини XVII ст. кн. К. Збаразький констатував, що «якщо від татар не будуть [поступати в Туреччину] нові невільники, кількість яких із різних причин зменшується, звідкіля багатству взятися?»²⁸.

Хоч князь Збаразький у своєму звіті сейму і не відзначає обставини, які спричиняють постійне зменшення ясиру, але, крім описаних вище причин, що зумовлювали невдалі татарські набіги, можна відзначити й внутрішні умови розвитку кримськотатарської спільноти на цьому етапі, що дозволяють нам по-іншому характеризувати і питання кількості ясиру, виведеного з України. Передусім це стосується кількості учасників набігу. Зрозуміло, що один учасник не міг із собою взяти у зворотну путь велику кількість полону та худоби, що значно зменшувало б його шанси на щасливе вороття.

Навіть за найбільшого татарського походу кількість його учасників не могла бути більшою за 80 тис. вершників. Зокрема ця цифра зустрічається й у Лясоти, й у Боплана, й у Челебі та решти очевидців тих подій. Однак слід погодитися з М. Алекберлі, що й ці дані викликають небезпідставні сумніви²⁹, оскільки суперечать подекуди з максимальними можливостями татар збирати здатну до походу орду. Участь же орди в походах чисельністю в 50 тис. осіб потрібно вважати максимально можливою й – дуже рідкісним явищем. Самостійно ж хан міг зібрати для походу не більше 20 – 25 тисяч.

І для кримських ханів це була досить істотна проблема, як показують факти. Адже на самому півострові татарське населення дедалі більше осідає, а тому завжди не просто було знайти охочих до набігу, особливо влітку³⁰. А, скажімо, коли в 1656 р. чутки про «бунт православних» у Криму насторожували мусульман, «...царь [кримський] де по три дни плакал и иттить на войну не хотел.., [оскільки] сказывали волхвы их, абызы, что де идет крымскому юрту кончина...»³¹. Причому саме ногайці «поневолили» тоді хана до походу, яким, згідно твердження Ф. Хартахая, така позиція хана була «не за смаком»³². Водночас, як відзначав сам хан Магмет-Гірей, котрий спостерігав ці процеси власними очима, коли хан збирається до набігу, то в самому Криму він уже лишень «як-небудь випрошуючи у беків, відряджав декількох людей, на кшталт птичників, тобто поденщиків і наймитів», а не масу селян, «та й більшість тих-то були не татари, а то домашки, тобто від рабів народжені раби, хто розбійники, що втекли... й перевдяглися татарами, хто черкеси, хто руські та молдавани. Серед подібного різновидного зброду чи багато татар, які бачили битву? Не знайдеться й одного з тисячі»³³. І це, швидше за все, симптоматична скарга.

Тому хани, коли в них з'являлося бажання (чи необхідність?) сідати на коня, насамперед брали з собою ногайських татар. Більше того хани навіть запровадили спеціальний податок «за право не виїжджати» у похід з осілих кримських татар³⁴. З огляду ж на свідчення самого хана, коли до нього збиралися по-суті лише люмпенізовані елементи населення (бажаючи козакувати?) тогочасного Кримського півострову, не важко зробити припущення, що в такий похід він міг виступити лише за однієї умови – більшість «кримської кінноти» становитиме некримська кочова орда буджакців і ногайців.

Описані труднощі стосуються лише обставин, за яких хан збирав великий похід. Зрештою, це було зовсім не часто. При цьому ми не можемо заперечувати і тієї обставини, що татари здійснювали набіги таки часто. Проте варто ясно усвідомлювати, що для цих частих набігів татари просто фізично не мали жодної можливості збирати щоразу орду навіть у 20 – 40 тисяч вершників. Адже це просто немислимо, якщо врахувати тогочасне становище техніки, шляхів, необхідності такої кількості людей і коней у харчах, воді й решті речей у тривалому поході (декілька місяців). Підготовка такого походу вимагала тривалого часу та значних матеріальних вкладень. Чи мислимо це було для тогочасного Кримського ханства? Швидше за все ні. Тому можна говорити лише про набіги, в яких брали участь 3 – 5 чи 5 – 7 тисяч осіб і декілька тисяч коней. За підрахунками ж М. Алекберлі, навіть у гарно підготовлених набігах на Україну участь могли брати лише приблизно 20 – 25 тис. осіб. І,

як стверджує цей історик, навіть при цьому важко собі уявити, щоб така ватага встигла забрати бодай таку саму кількість людей, потім вигнати їх через їхні ж землі, міста та села, ліси та болота, гори й ріки. За таких обставин «покірність» християнського ясиру видається просто фантастичною³⁵.

Так, у 1632 р. кількість татар, які напали на московські землі становила близько 20 тис. чоловік, але ясиру вони змогли вивести лише біля 2,5 тис., хоч татари нахвалялися, що привели «полон многой». Однак татари взагалі полюбляли вдаватися до мальовничих зображень і зовсім не гребували прибрехати щодо реальних успіхів. Адже тоді ж, маса ясиру в 2700 чоловік була відбита московськими ратними людьми³⁶. При цьому вивести полон було не так уже й легко, ще й без опору, а подекуди й кривавих сутичок, без чого справа, як правило, не обходилася.

Тому потрібно додати ще й втрати самих татар у походах, що, як ми це бачили вище, були не такою вже й рідкістю, а швидше закономірністю. З іншого боку, не варто забувати й того, що для Кримського ханства означав набіг із фатальними наслідками та великими втратами в людях передусім у демографічному контексті. Адже населення цієї держави на ті часи становило заледве півмільйона осіб (для порівняння: в Речі Посполитій 6 – 7 млн., у Московському царстві – 7 – 8 млн.). Дійсно, серед кочового населення ханства відсоток мобілізації чоловічого населення був максимальним, що, зрештою, дозволяло хану «назбирати» війська 50 – 80 тисяч. Водночас, як справедливо відзначає М. Шефов, «у випадку розгрому татарського полчища, створеного завдяки поголовній мобілізації, ханство чекало *демографічна катастрофа*»³⁷. Разом із тим, на наш погляд, це багато в чому пояснює також той факт, що кримські татари під час набігів, як правило, уникали сутичок із регулярними військами сусідів.

Цей фактор безсумнівно зумовлював також і малочисельність татарських загонів, що відобразилося й у документах часів найбільшої динаміки татарських набігів на українські землі навіть із переважно вдалимими результатами для нападників – кінця XV – початку XVI ст. Наприклад, коли кримці в союзі з Москвою громили «литовські землі» – Україну, цар Іоанн III був незадоволений ось з якого приводу: «Пише мені цар [кримський], що безупинно його люди Литовську землю воюють, а ми тут [у Москві] чули, що *мало їх приходило* на Литовську землю й не брали нічого; нині він (хан. – К. І.) сина послав, і з ним [лише] *п'ятсот чоловік*: але п'ятьмастами людьми яка війна Литовській землі?»³⁸. Отже, навіть сучасники «насміхалися» зі шкоди, яку завдавали, хоча й часті, але малочисельні (за кількістю війська) напади татар на Україну.

Водночас, говорячи про «величезний ясир», який татари доправляли до Криму, дослідники якось завжди забувають про те, що здійснити це не завжди вдавалося успішно, а також про те, що не завжди українські «ясиряне» тривало перебували в Криму. Найчастіше «відполонити» ясир вдавалося козакам. Згадаємо приклад Бернарда Претвича, котрий одного разу наздогнав татар і відібрав їхню здобич, а іншого – вже сам, «нахапавши» полонених татар, виміняв їх на українських бранців³⁹. Козаки повертали на Батьківщину не лише українців, а й північних сусідів – московитів. Так, зокрема в 1591 р. «приходили под Москву крымский царь Сан-кирей со многим войском», а переслідувати їх послали «Данила Истленьева да Володимера Вельяминова, да с ними черкасов... И они сошли крымских людей и побии и взяли двесте языков и полон русской отполонили, а кош крымской побил князь Михайло Ружеской (Ружинский. – К. І.) с запорожскими черкасы...»⁴⁰. Коли ж у 1608 р. козаки захопили Перекоп, одним із найважливіших результатів взяття цієї кримської фортеці стало визволення значної кількості християн⁴¹. Відомо, що в 1619 р. із однієї тільки орди Великих ногаїв було визволено до 15 тис. руських/українських полонених⁴².

Досить часто полонені тікали ще по дорозі до Криму. Наприклад, запорозький козак Пронька Лекся зумів у 1672 р. втекти на Січ, «не дошед до Перкопа»⁴³. Особливо успішними акціями з визволення українських полонених у Кримському ханстві засобами запорозького козацтва відзначена третя чверть XVII ст. Так, у 1660 р. загін російських солдатів і запорожців, керованих І. Сірком, за річкою Бугом, в урочищі Начертання, наздогнав татарський загін, який повільно просувався з великою кількістю українських полонених. Татари були повністю знищені, а всі полонені визволені⁴⁴. У 1659 р. запорожці пішли на ряд ногайських улусів,

визволили всіх полонених, які перебували там, і відпустили їх по домівках. У грудні 1663 р. українські козаки визволили понад 100 невольників. У липневому поході 1666 р. 150. Восени 1667 р. майже 2000 полонених за тиждень перебування в Криму. У 1675 р. свободу одержали 700 невольників⁴⁵. І це безперечно далеко не повний перелік подібних акцій, частина з яких швидше за все навіть не зафіксовані існуючими джерелами.

Характерним потрібно визнати й постійний процес обміну полоном між українсько-козацькою та кримсько-татарською сторонами. Наприклад, це яскраво виявилось після розриву союзницьких відносин між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III. Так, у листопаді 1655 р. до Криму прибули козаки та пояснили, що вони тут для розміну полоном. Причому обмін бранцями відбувся відразу з обох боків. Тому до Б. Хмельницького в Чигирин у той же час і з тією ж метою був направлений Тохтамиш-ага⁴⁶. Така практика спостерігається й надалі як важлива сторона мирних міжспільнотних взаємин. Досить часто Запорозька Січ укладала договори з Кримським ханством про тимчасове перемир'я для обміну полоненими, а також для визволення їх шляхом викупу.

Взагалі ж у третій чверті XVII ст. на Січі часто можна було бачити посланців із Криму і Туреччини, які приїжджали, щоб розшукати і викупити своїх полонених співвітчизників. Іноді вони привозили сюди російських полонених для одержування викупу. Це було звичайним явищем у той час. Тому й не дивно, що московському послу Кікіну, який у 1672 р. відправився на Запорожжя, було доручено, «чтоб они крымской и ногайский полон, который у них в Запорогах на кошу есть, отдавали на размену крымским и ногайским людям на государевых взятых людей»⁴⁷.

Крім цього, не варто забувати, що й природна смертність (особливо в голодні роки) зменшувала кількість невольників поза межами їх вітчизни. Зокрема, коли в 1629 р. московський уряд порушив питання щодо звільнення полону, ближні люди хана із прикрістю відповіли, що це зробити жодним чином неможливо, оскільки велика кількість полонених вмерла від епідемії й «им де [крымцам] без полоняников быть немочно; сами де они в Крыму покупают полоняников самою дорогою ценою»⁴⁸. Не можна скидати з рахунку й ту обставину, що далеко не всі полонені, зрештою, бажали повертатися на Батьківщину, особливо якщо вони перебували на півострові достатньо тривалий час, одружувалися та заводили власне господарство, що не було рідкістю. Так, у 1624 р. московський посланець говорив стосовно двох українських полонених, які давно мешкали в Криму⁴⁹.

У «Літописі» Самійла Величка цій проблемі українського ясиру в Криму також присвячена цікава згадка під роком 1675 стосовно запорозького кошового Івана Сірка, який «визволивши» полон із Криму, змушений був половину (а це було більше 3 тисяч осіб) відпустити назад, «иждь тамъ въ Криму имеютъ уже свои оседлиски и господарства, и для того там лутче себе желаютъ жити, нежели в Русе ничего своего неимущи»⁵⁰, за що кошовий наказав усіх їх повбивати і що було негайно і безжалісно зроблено запорожцями.

Потрібно відзначити, що були й інші шляхи повернення бранців назад, в Україну. Так, ще М. Драгоманов відзначав: «Іноді лучалося, що рідня невольника довідається де він (а то й «викрадачі» могли самі поінформувати рідню щодо цього з метою викупу й перспективою (?) наступного викрадення. – К. І.) і дасть за нього викуп, тоді невольника одпускали додому. Іноді тих невольників викупали і не рідні люди, а чужі, найчастіше греки, надіючись, що їм вернуть тії гроші, які вони потратили. А то раз іспанці та італійці побідили турків і взяли в бран 130 турецьких галер, полон поділили межі собою, а 15 тисяч християнських невольників одпустили на волю»⁵¹.

Так, у 1674 р. житель Ясс Дмитро Іванов за дорученням грецького купця, що жив у Києві, викупив у Константинополі «разных городов детей боярских, и рейтар, и драгунов, и стрельцов з 29 человек, да женского полу 5 человек, а окупу за них дал 8280 ефимков»⁵². Відомий і випадок, коли кримський хан Магмет-Гірей у 1624 р. *таємно дозволив* московським послам викупити трьох посольських людей, яких ще не встигли продати за море⁵³. Досить часто в документах зустрічаються випадки, коли у запорожців купували, захоплених ними у полон турків і татар, родичі тих українців, які перебували в турецько-татарській неволі, з метою обміну їх. У 1670 р. гетьман Д. Многогрішний писав царю: «От

которых языков татарских ко мне единого привезли, а тех [остальных татар] сами там же товариство освобождения ради, которые отцов, матерей, братию имея в бусурманской неволе, един у другого покупали и задержали»⁵⁴.

Подекуди полонений сам входив до договірної угоди зі своїм «господарем» або ж цим займалися батьки чи родичі. Якщо такі операції відбувалися ще в межах України, то викуп обходився набагато дешевше. Коли невільник потрапляв до Криму, тоді справа ускладнювалася⁵⁵. Водночас, коли до Криму все ж таки потрапляло багато невільників одразу, як, скажімо, в 1655 р. (біля 50 тисяч осіб), це викликало, так би мовити, «кризу збуту товару», що з одного боку, значно знижувало його ціну, а з іншого, робило більш реальною можливість потрапляння на волю, оскільки татари не могли (та й не хотіли) годувати надто велику кількість цих фактичних «дармоїдів».

Так, у 1623 р., коли татари захопили багато полону, ногайський князь Кара відзначав, що за молодого полоняника у 20 років брали лише по 10 золотих, «и николи так дешево не бывало, что наведено добре их много...»⁵⁶. Ціни на ясир були добре відомі й українським козакам. Адже, розташована у сусідстві з татарськими кочовищами, Запорозька Січ мала широкі зв'язки з Кримом, була добре обізнана й із умовами, на яких татари звичайно обмінювали і продавали полонених. Це видно, зокрема, з наступного епізоду.

У 1677 р. на Запорозжя прибули представники Туреччини, які заявили, що хочуть розшукати і викупити знатну людину – Мустафу-агу. «А для ради его аки би желают, – повідомляв гетьмана кошовий отаман Сірко, – весь полон у нас окупить». Це викликало підозру Сірка, і він послав перекладача Данилу в Крим. Останній привіз точні відомості про те, що розшукують ще більш знатного сановника – Хапич-пашу, який, потрапивши на Січ разом із іншими турецькими полоненими, приховував своє високе становище, щоб за нього не вимагали великого викупу. Після з'ясування особи Хапич-паші Січ погодилася відпустити його тільки в обмін на молодого князя Ромодановського, за якого татари вимагали 40 тис. єфимків і 60 полонених татар⁵⁷.

Мали місце в тогочасній практиці й інші форми, методи та засоби визволення українських бранців із неволі. Так, за свідченням деяких європейських істориків, за договором, який заключили Польща й Туреччина в 1607 р., передбачалася видача полонених, яка мала здійснюватися без викупу. Хоча, зрозуміло, що більш надійним був усе ж таки викуп чи то державою, чи то родичами. У тогочасних документах містяться й факти щодо розшуку полонених, особливо знатного походження безпосередньо кримськими ханами⁵⁸. Так, на початку 1680-х рр. кримський хан Мурад-Гірей писав до короля Речі Посполитої Яна III Собеського: «Під час царювання Селім-Гірея, в неволю потрапив один татарин, Лабанів брат на ім'я Гіул Мехмет. Тоді за нього послано на відкуп одного козака з вашої сторони... Прошу... аби мені того невільника [нашого] віддали, до нашої сторони відіслали. Тільки про те в. к. м-сть і прошу...»⁵⁹.

Іноколи татари не поспішали уводити ясир на свою територію, дозволяючи «на місці» викупляти полонених, що було хоч і ризиковано, але набагато вигідніше. Так, наприклад, у 1671 р., пограбувавши Волинь і Поділля, татари склали перелік усіх бранців і надіслали його до міст, із запитанням, чи не викуплять кого-небудь, щоб не повертатися з усім полоном до Криму⁶⁰? Не менш рідкісним явищем були й тривіальні втечі бранців на всьому етапі їх транспортування. Крім цього, досить часто у джерелах згадується, що в Криму невільників звільняли з рабства після визначеного терміну «служби», як правило, через 6 – 7 років (С. Герберштейн, Дж. Карраро, М. Литвин) і за власного бажання вони могли повернутися чи залишитися.

Час від часу тікали українці й з турецьких галер, яскравий приклад чого, на наш погляд, містить свідчення очевидця такої події Івана Мошкіна⁶¹. Щодо зменшення кількості полону з України, починаючи від середини XVI ст., дозволяє говорити й наступний факт: гребців-невільників за османського султана Селіма II вистачало на 40 галер, у 1576 р. їх вистачало лише на 20 галер. У 1579 р. загальна кількість невільників у арсеналах і на галерах становила 6000 людей. У 1590 р. вона зменшується до 4000, а в 1637 р. – становить уже лишень заледве 700 осіб⁶².

Одним словом, за бажання та сприятливих обставин повернутися з полону було можливою справою, хоча б і вплав... Як занотував у своїй «Книзі» турецький мандрівник у Криму в третій чверті XVII ст. Евлія Челебі: «Декілька кримських козаків із козацьких рабів (тобто українців. – К. І.), дочекавшись випадку, *вплав* (!!! – К. І.) перебралися через Азовський пролив на бік степу Хейхат, й дісталися до калмицьких татар. Азовське море поблизу цього Арбатського мису виявилось мілким, – сказали вони, – ми [й] утекли...»⁶³. Зрештою, необхідно погодитись із О. Апанович, що «втечі з неволі, або як тоді говорили, “вихід з полону”, були *дуже поширеним* явищем». Тому в Криму невольники й відзначали: «И таких полоняников... из Крыму выходят много»⁶⁴.

Таким чином, етнодемографічні наслідки татарських виправ за ясиrom в Україну не мали того катастрофічного значення, про яке твердить заангажована щодо цієї проблеми історіографія. Безсумнівно, татари захоплювали в полон багато людей, але цифри, які при цьому наводяться в джерелах, або дуже приблизні через визначення мірою фантазії очевидців, або перебільшені хвалькуватими ловцями «живого товару». Крім цього, можна з упевненістю говорити, що й шляхів повернення полонених існувало чимало, а тому й кількість втрат для українського «генофонду», що також подекуди зображується дослідниками апокаліптичними барвами, істотно має бути зменшена.

До того ж, на наше глибоке переконання, не слід вбачати в цьому явищі лише негативні сторони, оскільки діалектика татарських набігів мала й певне позитивне спрямування. Скажімо, міграція українського населення, зумовлена переміщенням до Криму, а досить часто і назад на Батьківщину – рееміграція – мала важливе етносоціальне значення. Адже навіть такі екстремальні контакти розширювали комунікативний вплив між двома спільнотами, дозволяли «на місці» розвінчати у самосвідомості багато негативних етностереотипів щодо своїх «диких» сусідів, які безперечно домінували в християнській «есхатологічній» душі пересічних українців, сприяли зростанню компліментарності та взаємній акультурації спільнот. Усе це мало неабияке значення для обох спільнот, оскільки сприяло їх консолідації та національному самосприйняттю себе як важливих етнополітичних чинників геополітичного простору Центрально-Східної Європи раннього нового часу.

¹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 54, 57 – 64.

² Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-ті роки XVII ст.). – К., 1961. – С. 66.

³ Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С. 111.

⁴ Боплан Гійом Л. Де. Опис України. / Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990. – С. 58.

⁵ Labourieur s. de Bleranval J. Le. Histoire et relation du voyage Royane de Pologne. – Paris, 1648. – Р. 225 – 226; Цит. за: Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 59.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (Далі – АЮЗР). – Т. 15. – С. 385 – 386; Апанович О. М. Вказ. праця. – С. 76.

⁷ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948. – С. 326.

⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – К., 1991 – 1998. – Т. 4. – С. 329.

⁹ Paprocki Bartosz. Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584. – Krakow, 1858. – S. 821.

¹⁰ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (Далі – Мемуары). – Вып. 1. – К., 1890. – С. 12.

¹¹ Kronika Polska, Litewska, Żmodska i wszyskiej Rusi Macieja Strykowski. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 394.

¹² Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 62.

¹³ Макачук С. А. Український етнос (Виникнення та історичний розвиток). – К., 1992. – С. 37; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 70.

¹⁴ Грушевський М. С. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 344.

¹⁵ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu. – Warszawa, 1846. – Т. 1. – S. 254.

- ¹⁶ Мицик Ю. А. З Описів посольства В. М'яківського до Туреччини у 1640 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XIV. – С. 13.
- ¹⁷ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. 1. – С. 119.
- ¹⁸ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 137.
- ¹⁹ Алекберли М. А. Вказ. праця. – С. 94.
- ²⁰ Соловьёв С. М. История России с древнейших времён в 15 кн. – Кн. 3. – М., 1960. – С. 267.
- ²¹ Алекберли М. А. Вказ. праця. – С. 106.
- ²² Баранович А. И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII – начале XVIII века // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 150 – 153.
- ²³ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987. – С. 152.
- ²⁴ Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 154 – 155.
- ²⁵ Каменецкая хроника // Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. док. и мат. / Сост. Х. М. Ибрагимбеги, Н. С. Раиба. – М., 1984. – С. 54 – 55.
- ²⁶ Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 265, 339.
- ²⁷ Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI – XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1979. – С. 155.
- ²⁸ Османская империя в первой четверти XVII века... – С. 160.
- ²⁹ Алекберли М. А. Вказ. праця. – С. 108.
- ³⁰ Хартахай Ф. Исторические судьбы крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – № 2. – С. 207.
- ³¹ Цит. за: Санин Г. А. Вказ. праця. – С. 193.
- ³² Хартахай Ф. Вказ. праця. – С. 208.
- ³³ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII ст. – СПб., 1887. – С. 319; Возгирин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 160 – 161.
- ³⁴ Хартахай Ф. Вказ. праця. – С. 207.
- ³⁵ Алекберли М. А. Вказ. праця. – С. 108 – 109.
- ³⁶ Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 213 – 214.
- ³⁷ Шефов Н. Забытая победа // Независимое военное обозрение. – 2001. – 27 июля. – С. 5.
- ³⁸ Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 41. – СПб., 1884. – С. 186 – 187.
- ³⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. 54.
- ⁴⁰ Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив. – М.; Л., 1951. – Т. 7. – С. 231.
- ⁴¹ Сергийчук В. І. Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середині XVII ст. – К., 1991. – С. 83.
- ⁴² Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 79.
- ⁴³ АЮЗР. – Т. 9. – С. 646.
- ⁴⁴ Акты Московского государства. – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 102.
- ⁴⁵ Апанович О. М. Вказ. праця. – С. 75 – 76.
- ⁴⁶ Санин Г. А. Вказ. праця. – С. 115.
- ⁴⁷ Синбирский сборник. – СПб., 1848. – С. 16.
- ⁴⁸ Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 182.
- ⁴⁹ Там же. – С. 126.
- ⁵⁰ Цит. за: Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 57.
- ⁵¹ Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків // Драгоманов М. П. Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К., 1991. – С. 182.
- ⁵² Синбирский сборник... – С. 186.
- ⁵³ Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 126.
- ⁵⁴ АЮЗР. – Т. 9. – С. 214.
- ⁵⁵ Броневский Мартин. Описание Татарины // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 363.
- ⁵⁶ Новосельский А. А. Вказ. праця. – С. 110.
- ⁵⁷ Апанович О. М. Вказ. праця. – С. 82 – 83.
- ⁵⁸ АЮЗР. – Т. 5. – С. 29.
- ⁵⁹ Мицик Ю. А. Регести з документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI – XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 326.
- ⁶⁰ Алекберли М. А. Вказ. праця. – С. 122 – 123.
- ⁶¹ Мемуары. – Вып. 2. – С. 393 – 407.
- ⁶² Алекберли М. А. Вказ. праця. – С. 129.
- ⁶³ Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996. – С. 149.
- ⁶⁴ Апанович О. М. Вказ. праця. – С. 85.